

В. Лункевич.

А. А. Сыркашев-ла, А. В. Тозыяков көчүргән.

Ростом с ноготок, а уша пашата,

Сыны тырмакча,
сагыжы дэзэ кэн.

(ЧЫМАЛЫНЫГ ЈҮРҮМИ).

12-ки јурукту.

Ойрот Областын Литколлегиязы чыгарган.
Улалу 1926 Ылда.

Ойрот.

2-367

Сыны тырмакча сагыжы дэээ кэй.

Кижининг жүрүм—жадыжын бичиктэги слэр байала кычырып жүргэнигэр, чымаалынын жадыжын билбэс болорыгар. Чындаза-да андый кичинэк когыстын жадыжында нэ жакшы бар дэп, оны шингжилеп кичээр нэ бар дэп сананар. Чымалы бойунын уйазынын жаында тэп-тэмэй ары-бэри јорголоп жүргэндий. Уйазына өлгөн чымылдар-ла, кандый бир үрэн тажып жүрэр. Анаип-ла жүрэ ол бир-бир кижининг-бэ, база кандый малдын-ба јолына јорголоп жүрүп оо былча бастырып өлүп калар. Айла андый кичинэк, бир нэмэ билбэс чымаалыны кижилэ канаип тунгэйлээр. Слэр кижининг кэрсүүн көригэр. Бойынын жадыжын кандый жакшы эдип алган: ачанадан-даа чэбэрлэнэр, сооктондоо аргазын табар. Кандый јаан, јараш канча-канча кат өргөблор эдип јат, јерди иштэп жүзүн-јүүр аш өскүрүп јат, кандый малдарды үүрэдип алып, бойуна иштэдип, эдин јип сүдин ичип жүрэр; канча „фабрик-завот“ эдип алып, анда бойуна кажы кэрэк нэмэ эдип алар, кандый тэмир јол, тэлэграмм таап алган. Арт учында бойынын ижин јэнгилтип, жүзүн јүүр машиналар эдип алган. Айдарда кижининг жадыжын ол кичинэк когыстын жадыжына канайып тунгэйлээр!

Слэр чымаалыны күнүн-дэ заин көрүп жүргэнигэр. Анаип көргөндө байала качан бир ичигэрдэ сананып жүргэнигэр: ол чымаалы та сагышту когыс, та јок. Ол ары-бэри јорголоп жүргэндэ, та кандый кэрэк бүдүрүп жүрэтэин, та тэгин-лэ иш јок мантап жүргэн? Анаип сананып, слэр ичигэрдэ ол чымаалынын бирдэ иш бүдүрүп жүргэни јок, онын жадыжында кижикичегидий нэмэ јок дэп бодойтоныгар. Јэ, мэн айдар болзом ол срагай андый эмэс. Чымаалы карын-да сүрэкэй сагышту когыс. Онын жадыжын ончозын шингжилеп көргөн канча јаан үрэдүүлү улус бар.

Инв. № 1000

Олор канча жылдын туркунына күнүн заин чымаалынын жадыжын билэргэ оны аҗыктап јүрглэйтэн. Олордын нэ көргөнин, ончозын билэргэ турган болзогор, бу бичикти јакшы кичээп јалкуурбай кычырыгар. Бу бичикти кычырганыгарда оны кандый чөрчөк, табышкак дэп бодобогор, мында бичигэни ончозы чын нэмэ.

I.

Чымаалынын уйазы андыйла кичинэк төгөзөк. Ол төгөзөктө көп чымаалы јорголоп јүрэт, олордын ортозында кэзиги канатту, көбизи дэээ канады јок болот. Ол канады јок чымаалынын бирүүзин тудуп алып аҗыктап көригэр. Анаип көргөндө, көргидий-дэ нэмэ јок ошкош, база-да өскө курт конгыстый башту, ичтү, бутту болор, јэ нэмэни јаанадып көргүзэр шили алып оны өткүрэ көрзө, байагы чымаалы срангай башка көрүнэр. Ол нэмэни јаандадар шили нэ тэгэ-

**Баштапкы тура-
мал.**

Канады јок иш-мэкчи чымалы.

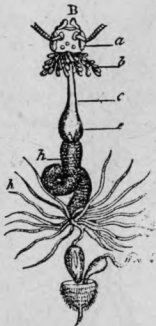
жин? Ол шилини өткүрэ көргөндө, көрүп турган нэмэ јаан болуп көрүнэр, кижинин чачы, јоон болуп, сэрэнкэдий көрүнэр. Айдарда чымаалы-да јаан көрүнэр. Ол шилини өткүрэ чымаалынын, тэгин көс-лэ јакшы көрүнбэс нэмэлэри көрүнэр. Эмди ол шилини өткүрэ көрзө чымаалынын эки јаан кози көрүнэр, оозы, эки сангыды көрүнэр. Ол сангыттары кижинин тижилэ түнгэй. Кижиле курсак јигэндэ тижилэ курсагын чайнагандый, чымалы ол сангыттарыла јийтэн курсагын ооктоп алып јат. Анаип өскө чымаалынын эки чичкэчэк мыйык сагылы бар.

Чымылы алты бутту болотон. Буттары ончозы үйэлү—үйэлү болор, онын учун чымаалы үйэлү—бутту конгыстардын бирүүзи болор. Канатту чымаалынын канады көксиндэ болотон. Чымаалынын ичи база канча-канча үйэлү нэмэдий. Айдарда ол база өскө конгыс, адару, көбөлөк, чымыл ошкош конгыс дэп

болор. Оо узэри оны үйэлу-бутту конгыс дэп адайтан.

Эмди чымаалынынг эди-сөөги кандый болотон оны көрөлик. Ол кичинэк конгыс база журтап, курсак жип, тынып жүрэт. кижичилэп сананып жүрэт. Бир туйук нэмэниг кэийн чыгара тартыра, чымаалыны ол орто отургузуп койзо, ол саадабайла тыныжы буулуп, өлө бэрэр; ол эмэээ курсак бэрбэй узак отургусса ол база чыдап отуруп болбой, өлүп калар, бажын кэзип ийзэ, ошкөш-ло өлө бэрэр, көзүн чукчуп салза, ол көрүп болбос, сокор болуп калар.

Чымаалы нэзи-лэ тынып јат? Јигэн курсагы кайда барып јат? Онынг жүрэк-лэ эт-каны бар-ба? дэ-гэжин.

2-чи јурамал.
Курт-конгыстын
јигэн курсагын
быжыратан карды.

Чымаалы курсакты ооктоп чайнайла, ажырып ийгэнде, ол курсагы тамагы-ла барып кардына кирип јат, кардынаг ары онынг ичиндэ бир ичэгэ бар. Јигэн курсагы ол ичэгээ-лэ кардына жүрэ чымаалынынг эдинэ јайылып јат. Ол ичэгэдэн канаип јайылар дэ-гэжин? Чымаалынынг јигэн курсагы ичиндэ жүрэ кан болуп кубулуп јат.

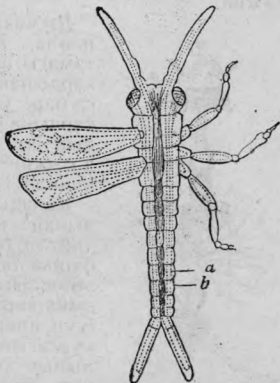
Канады јок, иштеп жүрэтэн чымаалынаг курсак кубултатан „канал“ дийтэн (кэдири, карды ичэгэзи) эки башка бөлүктү болотон. Бир бөлүги эбэш јаан болуп, оо чымаалы уйазына карындаштарын азрайтаг курсак јууп алар, бирүүзинэ дэээ бойынынг курсагын толтурар. Айдарда чымаалынынг јигэн курсагынан болуп кубулуп, көксиндэ бир тамырына кирип јат. Чымаалынынг тамыры кижининг жүрэгиндий. Кижининг жүрэги „согулуп“ јуурулуп, кэнип тургандый

көрзө, онынг эки кабыргазында эки кичинэк тэжик көрүнэр. Ол тэжиктэрин кандый бир нэмэ-лэ

онын тамыры база жуурулуп—кэнгип „сог, луп“ турар. Кижининг жүрэги жуурулуп барганда, ичиндэги каны канча-канча тамыры-ла кижининг эдинэ жайылып барат, чымалынын тамыры база анаип-ок жуурулуп, каны эдинэ жайылып, онын кийиндэ ол кан ойто база өскө тамырларыла ол көксиндэги жаан тамырына жуулып кэлэр. Чымаалы өлгөнчэ-лэ ол каны анаип эдинэ жайылып, ойто жуулуп, айландра жүрүп жадар. Онызы жок чымалы тынданып жүрүп болбой олуп калар. Кижитынып жүргөндий, чымалы база тынып ок жүрэр. Байагы бир нэмэ жаанадатан шилини өткүрө чымалыны аяктап бөктөп ийзэ, чымылы тумаланып өлө бэрэр, кижининг кэдири кыза тарткандый болуп, чымалы тынып болбой турар. Айдарда чымалы кижичилэп тумчугыла тынбай, кэйди ол кабыргазындагы тэжиктэри-лэ ичине тартынып жат. Ол эки тэжиктэн чымалынын эдинэ кийдирэ барган тамырлар-бар ол тамырларыла кэй кирип, онын ичинэ жайылар.

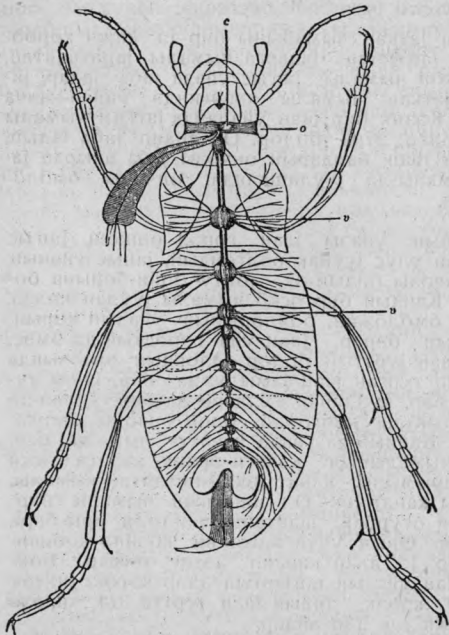
Чамалынын эди-сө-өгги канайда бүткэнин ончозын шинжилэп айдарга база-даа көп куучындаар кэрэк.

Чамылы база кижидий, кандый тынду нэмэдий эттү-канду болор, анан өскө ол база мээлү, жиликтү болоттон. Анын мээзи чичкэчэк, түүнтилү учуктый. Ол учук ошкош мээзи төжи-лэ ичиндэ болор, бажы жаар жуук ол жаан түүнтидий болуп барар.

3-чи журамал. Курт-когыстын арка-уйэзн.

Ол јаан түүнти бажынын мээзи болор. Ичиндэ-

ги түүн-
тилэрин-
эн чыма-
лынын
эдинэчич-
кэчэк көп
ак учук-
тар јайы-
лып бар-
ган; бут-
тарына-да,
бажына-
да, көкси-
нэ-дэ бар-
ган учук
бар.

Онын
ол учук-
тары сү-
рээн кай-
камчылу:
будына
барган
учугын
кэзип ий-
зэ буды
буктел-
бэй куруп
калар, кө-
зинэ бар-
ган учу-
гын кезип
ийзе, чы-
малы со-

4-чи јурамал. Конгыстын кејирмэ кэптү
ичэгэзи.

кор болуп калар. Сагыттарына барганын кэзин ий-
зэ. ол курсак ооктоп чайнап болбой, јүдэй, бэрэр.
Јэ эмди чымалынын јадыжын ајыктап көрөли.

II.

Јаңыстан јаткан чымалыны бир-дэ кижн көрбөгөн. Анаип јаңыстан јадарга чымалы јаратпайтан, онын учун көп чымалы јаңыс уйда јаба јадар; јаңыс уйда јаткан чымалы кэзигиндэ канча-канча мунга јэдэр. Кэзик бир јаан уйаларда јаткан чымалы јарым миллионго, этрэ болор. Ол анаип јаба јадып, курсагын јаба таап, балдарын ончозы јаба азырап јадар, өскө чымалы-ла јуулашканда, ончозы өмөлөжин јуулажар.

Чымалынын уйазы јаан горөд ошкош. Јаңыс городто јаткан улус јуунак болгондый, јаныс уяанын чымалызы ончозы ондый-ок, јөпту бойи-бойына болужуп јүрэр. Кандый бир өскө чымалы јуулап кэлзэ, олор ончозы өмөлөжип, бойлорынын уйазын корып, удра јуулажып бэрэр. Јаан уяа городтый-да эмэс, кандый бир јаан јурттый болор. Олордын ортозында јурт башкарып турган јаан јамылууда бар, јууга турар чэрүү-де бар, кулданар кулдары-да бар. Тэгин-дэ чымалыны аыктап көргөндө, олор ончозы башка-башка болор. Кандый-да уйда канатту чымалы бар. Ол канатту чымалынын кэзиги эркэк, кэзиги тижн болор. Көп јарымызы канат јок, иштэйтэн чымалы, олоры ончозы канат јок. Ол ишмэкчи чымалы бир-дэ эбэш тэгин отурбай, јаантаин-ла иштэп ары-бэри јорголоп јүрэр. Онын учун кижинин көзинэ көбизил ол көрүнэр. Јэ, алар канаип дэгин отурар. Бойлорынын јаткан уйазын јаңыртып эдэр кэрэк, јийтэн аш бэлэтгээр кэрэк, андый јаан јуртта, ол кирэзи јурттын нэ ижн јок дэп айдар.

Чымалынын кэзигин көргөндө, олордын баштары, саңыттары өскөзиндий эмэс, эбэш јаан көрүнэр. Ол чэрү чымалы дэп болотон, олордын јуулажатан саңыттарынан өскө јэпсэл јок, онын учун олордын саңыттары эбэш јаан болор. Кэзигинин дэзэ башта-

5-чи журамал. жуу-чыл чымалы.

ры срангай жаан болуп; бастра бойына тунгай болор. Ол сокор чымалы дэп болор. Ол кооркийлардин журган журумин коргожин ачынчылу улус эмтир.

Оско ишмекчи чымалы тышкары иштэнип жургэндэ, ол сокорлор, оlorдын ортозында оо-боо согулуп, жорголоп журэр. Оlor анда нэни эдип журган дэгэжин? Кажы бир куштар курт-конгыс бэдрэп учуп жургэндэ, ол оок чымалыга тийбэс, кос тийганча байагы бир жаан башту кооркийларди, жуугынча тудар туру. Оско чымалы-ла жуу болгондо,

ол жаан башту чымалыны чэрүзинин алдына тургузар, онон оско оштү кэлгэндэ оlor бойларынын жаан бажы-ла уйаа кирип эжиктерин боктоп оштүлэрин бобожотпоско турар. Оlorдын иштэйтэн кэрэги ол туру.

6-чи журамал. Чымалынын тижизи

Ишмекчи чымалынын кэзиги уйадан-да чыкпас, уяанын ичиндэ-лэ иштэнип журэр. Алардын ижи: кичинэк балдарды коруп, оlorды-ла азырап журэр.

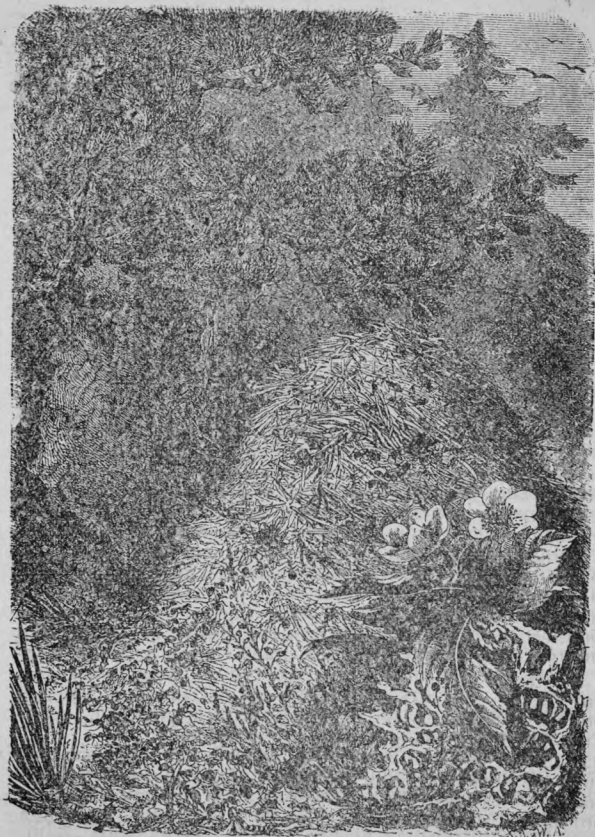
Бу иштэйтэн чымалыдан бала чыкпайтан. Бала төрөйтөн чымалы эркэги-де, байагы бир канатту чымалы. Андый тижы чымалы уйада коп жок, учтэн, дөртөн-де отпос, эркэги дээ элбэк болор. Тижы чымалы база эркэгинэ тунгай, жаныс ичилэ эмэш жаан болор. Ол канатту чымалы кату иш иштэбэс, оlor журт башкарып турган жаандардый бийлэп журэр, иш эдэр дэп сагыштарына кирбэс, каа-жаа-ла эбэш иштэнэр. Кэзигиндэ, ишмекчи чымалынын аразында срай башка чымалы журэт: оlor ол эмэээ оско чымалыдан, кичү болор, ол эмэээ оги башка болор. Ол нэ чымалы дэгэжин? Оlor байагы

кул-чымалы дэп болотон. Алдында олор база кайда бир өскө уйанын калыгы болгон, соондо жуу тужунда олжолодып, эмди кул болуп калган. Андый чымауыны тышкары-да божотпойтон, олор уйанын ичинлэ-лэ иштэнип жүрэр. Бир уйанын чымалызынаг башда болор, онгидэ башка, сыны да башка: болор бир кйадагызы жаан болзо, бирүүзиндэ сыны кичү болор. Чымалынын ортозында, кара чымалы бар, кызыл-да бар, курэнг-дэ чымалы бар, анан өскө сары-да чымалы бар. Бир уйанын чымалызы онгидэ сыны-да түнгэй болор.

Кэзигиндэ жангыс уйанын улузы көптөп, жаба жадарга кысталчык болуп барганда, коштой жангы уйа бүдүрүп, чымалынын кэзиги оо көчүн чыгат. Соондо ол уйада чымалы көптөй бэрзэ, база анаип—ок жангы уйа элип, артыгы оо көчөр. Анайда эски уйанын жанында канча-канча уйа болуп, деревнэ болуп барар, ол деревнэ тура жаандап, город болуп барар. Анаип жангыс јэрдэ эки јүс,—уч јүс уйа болуп барар.

Америка јэриндэ „Аллеганский дийтэн туулар бар. Ол туулардын оргозында бир јэрдэ сүрээн жаан чымалынын города табылган. Ол городто турган уйалар, бүдүн жарым мунг ба, бир мунг алты јүс бэ уйаа јэдип турган. Ончозы жаан-жаан, бийиги жарым Кулаштаг өрө болуп турган. Ол городтын турган орды јэрдин алды-ла ончо јолдор эдип койгон болуптыр. Городто јаткан канча-канча мунг—чымалы бойлорына ончозы јөптү болуп, бойы бойлорын таныжын болужуп, өмөлөжип жүрэр болтыр.

Чымалынын уйазынын ичи кандый, анда кандый иш бүдүп турганын көрөргө, уйанын ичинэ кирип болбогодый-да болзо, чэбэрлэн казып ийэлэ көрөлик. Тыштынаг көргөндө чымалынын уйазы андый-ла бүрлэ, салам-ла үстүн жаап салган, чогул койгон тобрак, кижиде кайкаар нэмэ јок. Андый уйалар кичинэктү жаанду болор. Кэзик жаан уйалар, бугыл өлөнг кирэзи болор. Јэ уйанын ичинэ кирип болбозо-до сагыжы-

7-чи журамал. Чымалының уйазы.

биста оо киргэндий болуп көрөлик. Уйанын ичиндэ кичинэк канча-канча кып тураладрдын көбизин!

Ол андый кичинэк кыптар ончозы жараштра эдип салган. Канча-канча кып болор. Ончозын тоолоп көргөн-до дөртөн кат болор. Жиirmэзи jердин үстүндэ, жиirmэзи—jердин ичиндэ. Андый тураны качаннаг бэри кижидэ эткэлэк.

Уйанын ичиндэ канча-канча кичинэк кыптар болор, кыптан-кыпка кийдирэ ончо jолдор жазап койгон. Ол кичинэк кыптарында чымалынын балдары жадаган. Онөг өскө эбэш jaан кыптар база бар. Андый jaан каптарынын ичи жараш болор. Стэнэлэри, полдоры түптүс, килэнг болор. Jaан кыптарынын үсти jамирилип түшпэзин дэп, түртүрүп салган. Айдарда чымалы ол туразын бүдүргэндэ жаражынаг өскө, бэктэ болзын дэп кичээп jat.

Муны уккан кийиндэ чымалыны кэрсү эмэс дэп кэм айдар. Уйазын нэнинг учун ол канча-канча кат эдип jat дэгэжин? Jаман jут күндэ, ол эмэээ түндэ балдарына соок, чык өтпөзин дэп, ол алдындагы кыптарына jылууга алпарып салар, jakшы айас күндэ ойто өрөги кыптарына тажып алар.

Ол андый jaан кыптары-ла кичинэктэринин ортозында jолдор бар. Jaан кыптарынаг ары тышкары чыгатан jолдор база бар. Тышкары чыгатан эжиктэрин чымалы түндэ ичинэнг бөктөп салар. Ол нэнинг учун бөктөп jat дэээ? Түндэ ошту кэлип уйукуда ончозы juулап барбазын дэп, соок чык кирбэзин дэп бөктөп jat. Анаип бөктөп салала үзэри эжиккэ каруулчык тургузып койор. Ол турган каруулчыктары уйуктабай, таг атканча туруп jat. Тышкары кандый солун табыш угулза, барып бойынын уйуктап, амырап jatкан карындаштарын ойгузуп алар.

Чымалынын бойларына андый канча-канча кат jaан өргөозин эткэнин көрөргө сүрэкэй кайкамчылу. Ишмэкчи чымалылар jөптөжип алганчыап jер-заин тозып иштэнип jүрэрэр. Анаип иштэнип турганда оlorдын ортозында иштэп турган чымалыны баш-

караар жааны база бар, иштэйтэн устары-да бар. Оло тургуза тобракты, оок кумакты тажып турар, анаип акэлгэн кумактан, тобрактан ташты эптэп салар ус чымалы стэнэлэрин, потолокторын салып јат, тэгин ишмэкчи— чымалы агаш-таш бэлэндэп тажып берип јадар, кэзиги ттолок салып кэзиги дэээ кичинэк остолмолор тургузуп, тураларынын потологын тэптирип јат, артканы кыптан кыпка кийдирэ јолдор јазап јат. Анаип иштэнгэндэ ончозы омок, бойларына болужуп, өмөлөжип, бүдүп јаткан туразын көрүп, сүүнүп тургандый болор. Иштэп турган чымалынын ортозында курсак таажып турган чымалы јорголоп јүрэт. Анаип турганча уйазы бүдүп, онын үстин кумак-ла салам-ла агамтын бүри-лэ јаап салар. Эжиктэри бүткэн кийиндэ арып— чылап калган чымалы оо кирип, токынап јада бэрэр. Чымалы ончозы анаип уйазын тобрактан эдэр эмес кэзик чымалы уйазын агаштын күбиринэнг эдэр, андый чымалыны „плотник“ дийтэн (плотник дэп туралар иштэйтэн ус улусты адайтан). Кээк чымалы уйазын агаштын өзөгиндэ эдэр агашты алар бойларынын сагыттары-ла кэмирип канча-канча кып туларын анда эдип алар.

Индия дийтэн, тал-түш јаны-јаар изү јэр бар Ол Индия-да агаштын көндөиндэ јадатан башка укту чымалы бар. Көндөй агаш таап салала, оло анда уйазын эдэргэ уйанын тэээгин јуур. Ол тэээкти оло ооктоп алып, онон кичинэк кирпич аайлу нэмэлэр эдип алар. Ол эдип алган кирпичтэрин коштой тургузуп, үстүн јаап, уйазын бүдүрүп алар. Ол эдип алган уйазы тыштынан болчок нэмэдий көрүнэр, ичидэээ канча-канча кыпту болор.

III

Канады јок ишмэкчи чымалы өскө ижинэнг башка, уйазында јаткан чымалынын курсагын таап бэлэттэп турар. Канатту эркэк чымалы-ла тижилэри, анан өскө јаны өзип турган балдары бир-дэ иш этпэс, бойларына курсак-та бэдрэбес. Ол канатту чымалы

эл јоннын каандары-ла болуп, олордын ижи јангыс-ла балдар өскүрүп, эл-јонды көптөдип турар. Иш иштэбэс, јип, ичип, уйукузын уйуктап јыргап јүрэр. Ишмэкчи чымалынын иштэп тапканын албаза, байагы акэлгэн чымалы сүрээн өөркөп јүрэр. Олорго анаип нэ кэрэк нэмэзин таап јүргэнинэ сүүнүп јүрэр. Ол андый јалкуларга кэрэк дэген нэмэзин, олорго анаип иштэп, азрап јүргэни нэ дэээ байла ол бойи-да айдарын таппас болор. „Озодон бэри бистин јангыбис андый, бис оны өскөөртип болбозэбис“. дэл айдар турр. Айдарда ишмэкчи чымалы јалчы—дый бойунын курсагынанг башка, ол канатту чымалынын оогош балдарынын курсагына иштэп јүрэр. Јэ оогош азарында нэмэ јок, ол иштэп болбос кичинэк көөр-кийлэрди балдарын азрап, олорды кичээп көрөргө буру јок.

Чымалынын јийтэни кандый үрэн, јийлэк, база, кандый кандый чымалдар. Чымаалы анчадала амтанду —тамзык ашта күүндү адарунын мөди-дэ болзо, кандый бир чэчэктэрдин тату суу, тату калаштар, јийлэктэнг кайнаткан „варенье“ дийтэн тату курсак, ончо-ын чымалы сүрээн јакшызынатын. Анаип татуланатан дэл чымалы канча јеткэргэ-дэ кирип турар. Јэ андый тату курсак күүнзэгэниндэ јаан јаман јок-та болзо. чымалы сүрээн анаип амтажыырга кэлишпэ-зин билер ок.

Кажы бирдэ чымаалы амтанду курсак јиир, дэл мөт урган көнөккө кирип, тойо јип алала, ойто чыгып болбой, мөткө буттарыла бадалып јадар.

Кэзик чымалы курсагын јангыстан бэдиерэп јүрэр, көбизи дэээ курсагын бэдрэп јургэндэ, јангыс уяанын чымалызы көкөрлөжип јүрэр, анаип олордын јүргэнин көрөргө сүрээн кайкамчылу.

Бу бачимдап, јорголоп барган чымалыны көригер. Јорголоп кэлген бойынча уяазынын ичинэ кирди, удабай байагы чымалы уяадаг чыгып, база бойына түнгэй бир кээк ишмэкчи чымалы ээчидип алып чыкты. Ол уяазына, кирэлэ бойынын карындашта-

рына айткан: „Мэн мунда јуугында бир нэмэ таптым, јә ол тапкан нэмэ јаан болып, јагыскан акэлип болбой салдым. Мээ нөкөр болуп, болужарга кычырып кэлдим“ тэди. Ол нөкөрлори-лэ барып тапканын акэлэтен. Ол нөкөрлөрин канаип айткан дэгэжин?

8-чи јурамал. Ишкэ турган чымалылар.

Чымалы база бойы бойлоры куучындажып, кижичилэп билижип јүрэр. Алар анаип куучындашканда бис чилеп тил-лэ айдыжар эмэс. Айдатан кэрэгин озор мыйык сагалынан билижэр. Бүтпэй турган болзогор, мэн, слэргэ чымалынын јүрүмин куучыдап айдып бэрэин. Ол куучыннан чымалынын чын-ла эрмэктэжип билижэтэнин көрөригэр.

Чымалынын јадыжын шинжилэп көрүп јүргэн бир кижі аякка чикирди ооктоп салала, өрө илип салды. Ол аякка бир чымалыны отургузуп салды. Байагы чымалы чикирдэн тойо јип алала, аяк илгэн кэндирлэ өрө потолокко чыгып, оног стэнэ-лэ төмөн түжүп алып, уйазы јаар јорголоды. Јаан удабай байагы чымалы уйазынан бир кээк чымалы ээчидип алган, ойто кэлди. Ол кэлгэн чымалылар байагы чи-

кирди ажанглай бәрдилэр. Анаип тойо јип алып, алар уйазына барып, мунда јуугында тату нэмэ бар дэп өскөзинэ айткан болгодый. Оны нэдэг билгэн дэгэ-жип? Байагы јип алган чымалы уйазына барган кий-ниндэ, удабай уйдаанг үзүк јок көп чымалы јорголоп: аяк јаар јүрүп ийди. Эки конок улай олор анаип кэндир-лэ аякка јүрүп, соондо аякка чыкпаста чи-кирди канаип јип турган дэээ ол чикирлү аяк көз-нөктинг бозогозынын үстүндэ илип салган болуп тыр. Айдарда көп чымалы ол бозогоо јуулыжып кэлэрдэ, бир кэээк чымалы аяка кирип алып, оок чикирди аяктанг төмөн бозогодо отурган нөкөрлөринэ түжү-рүп бэрэр болды.

База бир үүрэнгэн—ученый кижичималынын балдарын алып, аякка салала, бир јаан чымалыны ол орто кожо отургузуп салды. Ол чымалы аякка бир кэээк айланыжып јүрэлэ, чыгып уйазына јорголоп барды. Анаг көрүп турза, јиirmэ кирэзи чымалы эчи-ткэн аякка ойто кэлип, аякта јаткан балдарды бир-дэн-бирдэн тиштенип уйазына јүрэ бәрди.

База бир каткынчылу куучын бар. Бир кижича-ан чымыл тудуп алып, ийнэ-лэ оны осталго јаба ка-дап салып, бир чымалыны јанына салып ийди. Оны-зы ол чымылды алпарарга күјүрэнип турала, апарып болбозын бодоп, уйазында нөкөрлөринэ тапканын айдып баады. Олор өө бүтпэй тургандый, кльининэнг күүни-күчи јоок ээчип барглады.

Байагы чымалы алдынанг јорголоп клэдэлэ, јат-кан нөкөрлөри ойто уйазына јүрэ бэртир. Айдарда ойто барып олорды јөптөп тургандый, айландро јор-голоп турат. Ол чымалылар база ок байагы чылап оны ээчип браадала, чымылга јэтпэй ойто јүрүп ийглэди. Эмди кайдар? Бүтпэй турган нөкөрлөрин ка-наип јөпкө кийдирэр? Ачынала байагы чымылды кэ-лип тутклай бәрди. Анаип күјүрэнип турганча, чы-мылдын бир будын үзэ тартын алды. Ол чымылдын будун тиштэнгэнчэ бойынын нөкөрлөринэ мэнгдэп барып, бүтпэй турган болзогөр көрүгэр, бараар! деп,

айдып тургандый көрүнди. Айдарда олор оо бүдүп, байагы чымылды өмөлөжип ийнэдэнг үзүп алып, уйазына сүүртөп кэлглэди.

База бир жаан үүрэдүүлү кижининг туразында чэчэктү аяк турган. Айдарда кичинэк сары чымалылар ол чэчэктинг жыдын билип ийэлэ, онынг тату өзөк сузын жииргэ, аяакка жуулыжып кэлглэди. Жуулыжып кэлгэн чымалыны ол кижн сабары-ла арай согуп ийди. Чымалынын көбизи качып жэр-заин тозып мантай бәрди, кэзигин дэзэ өлтүрэ согуп ийтир. Качып брааткан чымалыга жолдо удур кэлип жаткан база бир кэээк чымалы туштады. Айдарда ол качып брааткан чымалыны көрөлө, токтой тужуп, сагалдары-ла кыймыктадып, куучынгдашты. Анаип эрмкэтэжэлэ аяк жар кэлип жаткандары, өлүп калган нөкөрлөрүн көрүп ийэлэ, коркуп, удур туштаган чымалынын айтканы чын болгонын көрүп, качып ийдилэр. Качып братса база-ла аяк жар кэлип жаткан чымаалы туштады. База-ла токтоп, байагы-чылап куучындажып бәрдилэр. Онынг кийиндэ ончозы ойто буруп уйазына жүрүп ийглэди. Анаип ол чымалы аяк жар барарга коркушту болуптыр дэп, бойы-бойларына айдыжып, бир час өткөн кийиндэ аяк турган жэрдэ бир-дэ чымалы жок болды. Онынг кийиндэ олор бир нэдэлэ кирэзи аяакка жуктабас болды.

Чымалынын ончозы анаип сагалдары-ла куучындажар эмэс, кэзик чымаалы үн чыгарып жүрэр, андый үндэнэтэн чымалы бойы-бойлары үн чыгарып, эрмэктежип жүрэр.

IV.

Америка жэриндэ Амазонка дэп жаан суудын жаказында, аш-тус тартар (фуражиры) дэп чымаалы бар. Бу чымаалы кыш жиир, ол эмээ, база бир кэээккэ жиир аш бэлэттэбэс, күннүн күнгэ-лэ жиирин бэдрэп жигилэп жүрэт; олорго эртэнги күн дэп, күн жок.

Ол чымалыда уйа дэп нэмэ жок. Жажын жуу-чак, тонок-ло өткүрэт. Олор жүк-лэ ингир киргэн жэргэ,

амырагадый јакшы јэр бэдрэп алып, оо оду чаап одулана-ла эртэнгизиндэ, база кайданг-кайданг, аш курсак блаап алар дэп, јүргүлэй бэрэт.

Эртэн тура јүрэр дэп, бар-јок чымаалы јуулат. Олор солдаттар-чылап, ончозы јэргэлэжип, коштой-коштой тура-ла, онон ары јүрэр јорыгына, аш курсак бэдрэп аларына баргылайт. Бир аай барып јаткан көп чымалыданг, бир эбэштэнг бөлүнгилэп, јэр заин тарап-таркап, бэдрэнгилэп јүрэ бэрэт. Ол шингжүчилэрдинг өткүнин кижиги кайкаар. Аш курсак бэдрэп, омордын кирбэс јэри јок! Таш алды болзын, јалбырак алды болзын, јарык заин киргилэп көрүп, ончозын шинжилэп, сыймап, тырмап, барат. Анаип браадала, көрзө, бир агаштын бүрүндэ курт отурат, олор ол-ло токтой түжэлэ, байагы куртты курчап алып, тиштэйтэн бэди, тырмайтэн бэеи, ол-ло јуулап кирэ бэрэт. Ол курт өлбөгөнчө, олор оны божотпос. Андый таап алган курсагын, бир аай брааткан көп чымалаа, уур учун јэтирип болбос кэрэгиндэ, бир экибэ, үч-пэ чымалы, мундый нэмэ таптыбис дэп, јар эдип угузарга јүргүлэй бэрэт. Анча-мынча болгон кийиндэ, байагы барган шингжүүчилэр, бир јүс крэзи күлүк чымалылар кожо акэлэт, ол чымалыларга, байагы шингжүүчилэрдинг өлтүргэн куртынанг болгой, онон-до артык нэмэ болзо, алып баргадый тургулайт. Куртты каруулдап јада калган чымалылардын тэгин отурганы јок. Олор байагы куртты канча-канча јэрдэнг үзэ кэмиргилэп-койгон. Анаип алганы, алып барарга јэнгил. Онын кийниндэ, шингжүүчилэр-лэ јаан отрядтанг кэлгэн солдаттар, ол курттын башка үзүлгэндэрин, тиштэнгилэп алып, олорды сакып турган јаан отрядтагы нөкөрлөринэ сүүртэп јэтиргилэйт. Јолой, олорго база канча оок отрядтар туштагылайт. Ончозы аш курсак тарткан: бир отряд јаан ичтү чымыл таап алган, экинчизи, бир јаан агаштын конгын арайданг сүүртэп алган, үчүнчизи, јэр аруунын үрэлип калган уйазынанг уурдап алган, ак курттар алып браадат. Аш-курсак таптыбис, оны јэтирэр јэр-

гэ гэтирэр туру дэл, ончозы мэнгдэл сүүнуш-лэ кэл-гилэйт. Јаан отрядка јэдэлэ, акэлгэн нэмэзин јэргэ түжүрэри-лэ, он крэзи, нэмэ тажыр чымалы, кайдаг кэлди болбогой, байагы акэлгэн нэмэни алган боин-ча отрядтын кийни јаар алып баргылады. Анаар нэ алып барган дээ? Ондо омордын азык-түлүк тарг-кан јери болгон. Алгыр-мэргэн чэрүлэр, оног ары базала јорыктады. Алгыдый јигедий јэргэ токтоглол блаап алып јүрглэди. Өскө нэмэлэрдиг уйазын бу-зуп-коскоп, канча мунг оок чымылдарды, курттарды јок эдип, өскөлөрдиг јөөжөзин блаап, өскө нэмээ кэм гэтирбэс јүзүн-јүүр конгыстарга, чымылдарга, курт-тарга коркушту казыр көрүнүп, азык-түлүк тартар дэл (фуражиры) чымалы Амазонка дэл суудын жака-зы-ла, конор јэргэ конып, үдэлээр јэргэ үдэлэл, тэ-нип јүргилэйт.

Бу черү-чымалыларды анчы-чымалы, јэрлик, тэн-тибэр, иш иштэбэс јалку, өскөлөрдиг күчи-лэ курса-гын азраачылар дэл, оног-до өскө ат-ла адазаар бой-ыгардын күунигэр. Айл-јурт тудуп, көп јуулашпай, амыр јуртап, бойлорынын јуртын тынгыдып, кыш јиир курсагын бэлэттэн турган чымалыларга түнгэйлэш-нэс. Омордын бэлэттэл алган ажы, кажы-ла курсак болгодый өлонин баштары. Кажы бир-дэ чымалы ашты көндрө крадан тажып, бойнын уйазына алып барала уйазынын бир бөлинтинине салып јат, ол бөлүкти бистин амбарыска түнгэйлэл айдар кэрэг. Чымалынын уйазы элбэк болот, бойлоры ишкэ ки-чэмэлдү болзо, јууган ажы, кажы бир-де ойинэнг от-күрэ көп болот. Ондый көп буудайды, ристы таап алар болзо, ондый баалу нэмэ кижээ-дэ тузалу болор.

База башка јүзүн (укту) чымалылар јүзүн-јүүр өлөндөрдиг үрэнин јууитан, ол өлөгнниг үрэнин бои үзүптүжүлүп алат. Андый чымалыларды кээээчи-чы-малы дэ адаган.

Омордын јакшызынып јийтэн өлөгнниг үрэни пышсала-ла кээээчи-чымалылар тургуза ишке барар:

Байагы өлөнгө жедэлэ, бир кэзиги јердэ турза, база бир кэзиги өлөнгин бажына чыгат. Өлөнгө чыккандары, өлөнгин үрэндэрин үзэ кэмирип, јэргэ түжүрсп турза, јердэгилэри оны тэрип, уйазы јаар тажыгылайт. Иш аай-бажы јок, тынгый бәрди! Алып брааткан нэмэзи, јолой нэгэ-нэгэ тийэлэ, нэмэзи-лэ кожо агтарылып калбаин дэп, тудунчагын бажынанг бийик тудунуп алып, јолой үзүк јок чымалылар јүргилэп отурат. Олорго удра тудунчак јок чымалылар туштайт. Олор тудунчагын уйазына јәтирип салала, база катап брааткан чымлылар болор. Өлөнгө отургандары тэгин отурбай, бойларынын ижин бүдүрөргө кү-јүрэнгләйт. Тиштәп (кэмирип) таштап турган үрәндери үрэлэ бәрбэзиндәп, тиштәри-ле мөнгдэй шымдай иштэзәде, чэбәрләп (иштгләйт). Куру кэлгән ишмекчиләр, байагы үрәндерди алала, ойто јүргиләп ийәт. Уур нәмәни алып барарга күч болуп, чагы чыгала, јолдо бир јэрге чогып—койоло, ойто, байагы үрән алып турган јэргэ баргылайт. Јаан удабай, бир кэзэк чымалылар кэлэлэ, јолдогы чогып-койгон аш-тусты, бир нэмә артырбай, бир аай, ончозы оног ары уйазы јаар тажыгылайт. Бир кичинээк болчок төггинг үстүнә чыгала, база бир нэмә иштәп јүргән бойларынын нөкөрлөринә учурайт. Олордын ижи мундый болыпты: алып брааткан үрәндэрин ол болчок јәрдәнг ары јанындагы уйаза јаар тоолодып ийәтән эмтир. Ол тоолоткон үрәндәр срагай уйанын јанына баратан эмтир. Ол үрәндәрди тургузала, өскө чымалылар алып, уйазынын ичи јаар тажый бәрәт. Анаип байагы үрәндәрди тажып божогон кийиндә, олор оны тәрэзинән арулайла, ару ажын амбарына салып-койот. Тәрэзин уйанын тыштына алып чыгып, чогып-койзо, салкын учура берет.

Анаип јууп алган үрән аштарынын ижи көп. Јууп алган үрәндәри чыксып үрэлэ бәргәдийин алза, тургуза-ла оны күнгә алып чыгып кургадып јат. Канаип-канаип, јууп алган аштарын јакшы көрбөй, чык-

тыйла ууталып өзүп чыккадый болзо, чымалылар онын-да аргазын табвр. Озүп чыккан үрэндәрдинг тазылдарын кыркып ийзе үрэн өспөй барар.

Јэ, мундый көркүмјилү нэмэ бар! Бир кээк чималылар, уйазынын јанын арулайла, оо өссин дэп, үрэндэр акэлип көмөр. Ондый аш салар јэрлү чымалыларды, крачы (јер иштээр) чымалы дэп айдар. Ол үрэндэр чыгала, баштанала, тыжала, үрәни јерге төгүлэ бэрзэ, ажым јакшы чыкты дэп, чымалы сүүнүп, үрэндәрин чэберлэп уйазына тажып алып јат.

Атту-чулу јуучыл фуражир-чималы јуртаган Амазонка дэп суудын јакаларында, угы башка јалбрак кэмрээчи дэп чымалы бар. (9-чы јурукты көр). Олорды нәнинг учун анаип адаган, слэр эмди билэригэр.

Уйадан бир канча јалбрак кэмрээчилэр чыгала, јэргэлэй туруп алып, јакшы јолдоп-койгон, алдында көрүп јүргән јол-ло чөйбөижип, олордын уйазынан бир бэжон кулаш крәзи јөрдэ турган јаан агашка баргылады. Агаш-ка јэдәле, агаш өрө јорголоп чыгала, оног ары быдак заин тарап-таркап јүргилэй бәрди. Бар чымалы јалбырактын үстүнэ отуруп алып, оны боинын јаан курч тиштәри-лэ кыйала, јалбырактын учунаг тудунуп алып, эки-үч-лэ тарткан кийинде, јалбырактын бир кэзиги үзүлүп түжэ берди. Өскөдө чымалылар анаип-ок кылынды. Јалбырактардын үзүлгәндәри јэргэ түшти. Олорды агаштын төзиндә тура калган чымаылар јууры. Јэ, кээк чымалылар үзүп алган јалбырактарын јерге түжүрбэй, бойлоры алып тужәлэ, оног оры уйазы јнар алып баргылады. Јаан удаган јок, агаштан уйа јаар чөйбөип барган чымалылар, јалбырактарын тудунганча јүрип ийди. Олор тудунчагын бажынан бийнк эдип тудунуп алып баргылайт. Олор јолдын бир јаны-ла уйа јаар барарда, олорго удра јолдын бир јаны-ла, база јалбракка брааткан чымалылар туштайт.

Үлбүрак кэмүрээчи-чүмалы. Сол јанындазы мед тажыйтан чүмалыдын ачып-койгон уйазы.

Анаип браадала, тудунчакту чүмалылар кэнэтийин токтой бәрди: јә аккыр, бу чүмалылар канайткайнә дәп биләргә, бир кокырчы кижн *) јаан быдакты јолды кәчирә салып-койды. Айлантра бүткени койу өлөн; сол јаныннан-да, он јаныннан-да өдөргө болбос, чикә алдында јәргә јаба салып-койгон, јаан быдак јадыры. Эм муны кайдар? Алдынан брааткандары, быдактын алдынан, ол эмәзә үстүнән өдоргө сананган; јә, алып јүргән нәмәләри чаптык әдип, болуп албай салды. Алдынан брааткан бир канча чүмалылар-ла, база кийиндәги бир канча чүмалылар тудунчактарын јәргә салып-койды. Онын кийиндә бир кәзиги, быдактын бир јанына ажарда, бир кәзиги бир јанына тура калды. Кәнэтийнә ол быдактын әки јанында иш изий-ле бәрди! Чүмалы байагы быдактын алдынча өдөр өткүш каза бәрди. Оо-боо јәтпәди, өт-

*) јалбрак-кәмрээчи чүмалынын јүрүмин, кылыгын ајыктап, оо үүрәнгән—јаан үүрәдүгә турган Әлләндорф дәп доктор кижн болгон.

күш казыла бәрди, чымалы тудунчагын алганча оноң ары јорыктап ийди.

Јалбырактар ончозы уйа ичинэ тажыла бэрзэ, оны иштээр оок-тээк ишмэкчилэр иштэнэ бэрэт. Ол ишмэкчилэр бойының јүрүмининг көбизин, јэр алдына јүрүп өткүргилейт. Олор каа-јаа-ла ак јарыкка бойының ишкэ чылай бэргэн сөөк тайагын, амырадып, јакшы кэйдэн тынып, башка эбэш ойноп, јыргап аларга чыгат. Олор јууган јалбырактарды ооктоп кэртэлэ, кэртэр ижи божой бэрзэ, байагыны, аш-курсак салаттан јэрлэргэ әптәп-јазап салып-кайот. Оноң ары нэ болды? Чымалаа јалбырактар нэ кэрэк? Чымалы оны јийтән бәди? Ондый нэмэ эмәс! Ол мундый кэрәкү нэмэ болып јат; ондый ооктоп кэртнп салган јалбырактынг чалмазына, башка јүзүн мәшкэ өзөтөн; ол мәшкэ чымалыга курсак болотон. Чымалаа јалбырактардыг бои кэрэк эмәс; јэ, ооктоп салган јалбыракка өзөр мәшкәзи кэрэк.

V.

Јэр иштээр-чималы бар болзо, мал азраар-чималы нэниг учун јок болотон? дәп, бичикти кычырган киж и ак сагыжы-ла анаип сураар. Ондыйлар бар дәп, мен чыны-ла айдып турум. Көп јүзүн-јүүр укту чымалыларда, айры мүүстү мал бар деп, мән слэргә айдаин, кэрәксизә угаар. Онғы-бажы јок, јажыл оок конгыс бар; оны өлөңниг бийди дийтән. Андый конгыс кажы-ла өлөңдө бар учун, ол өлөңниг бийди дәп адаткан. Бу конгыс чымалының уй-малы болуп јат; оны чымалының уйы-да дәп айдатан. Бу конгыстың (10-чи јурукты көр) Кийни јанында эки кичинэк көңдөй нэмә бар, олордон өйлү өиндә тату суйук нэмә агызат; јэ оны тэгин көс-лэ көрүп болбос; нәмәни јаанадар шиллә көрүп јат. Ол ондый суйук нәмә чымалылар сүрәкәй јилбиркәк. Јэ, чымалы кәрсү-дә, сагышту-да дәп јөптөноргө, олор ол кичинэк уйларын, канайда чәбәрләп, олорды канайда кичәәйтәнин, көрөр кэрәк.

Јүзүн-јүүр курт когыска тамзыкту чымалы, ол јажыл когысты бойы јиирдэн болгой, ол когысты курсак эдинэтэн нэмэлэрдэн, оморды корулап јат. Бу кичинэк өлөндө канча крэзи чымалы јуулып калтыр, көрөөр! Омор оо нэ анаип јилбиркэйт? Омор нэ кэрэк өлөнг заин күчсүнбэй чыккылап калган? Анда айы-јок јажыл когыстар јуулган учун андый болды. Чымалы андый бир јажыл когыска једип кэлэлэ, оны јалап, сыймап, кычыктай бээрет: когыс јажып, ол кичинэк көгдөй нэмэзинэн, јаш ошкош јылтырап турар, бир тамчы суйук тату нэмэзин чыгарып ийзэ, чымалы оны тургуза-ла јудуп ийэт. Анаип канча-канча катап эдэлэ, кийиндэ бир тамчы нэмэни оозына алала, јажыл когыстын сүдинэ јилбиркэк адалар, энэлэр, балдар, моиндары чөилижип, сакып турган болбой дэп, уйазы төмөн мэндэй јүрүп ийэт. Јэ, мунда кижии кайкаар бир-дэ нэмэ јок. Чымалы бойнын сајитан малын күдэтэнин кайкаар. Ол оморды чэбэрлэп јүрэлэ курсагы јиилгэн сабактан, јум јиилгэлэк сабакка көчүрэт; омор анда амтанду-јум курсакка јединэт. Оморды бойынын уйазына-да тажыйт; нэнин учун дэзэ, раак јэргэ јүргэнчэ, андый тузалу нэмэни колго тутса кайдар дэп кылынат. Јэ, айлында-да чымалы јажыл когысты чэбэрлэп, јаантаин амтанду жагы курсак аккэлип бэрип, онын кийнинчэ јүрэт. Је ол ончозы эмэс. Јажыл когыстын јамырткаларын уйазына тажып алып барала, балдары чыккан кийиндэ, оморды уйазынан ак јарыкка чыгарат. Уйанын јанындагы јажыл когыстар јүрэтэн өлөндөрдии, айландро тобрак-ла, мал турар чэдэн аайлу эдип, тудуп салат. Јажыл когыстарга ондо-до јүрэргэ јакшы, оморды јүзүн-јүүр амтанду аш-ла азрап, омордын өштүлэринэн корулап јат. Кажы бирдэ чымалылар, јажыл когыстын чэдэнин уйазынын јанында этпэс, ол когыстын

Өлөнгини бийди.

җакшызынып җийтән өлөнҗөринин җанына эдэт.

Бонне дэп атту бир үүрэнгэн кижиге, сүт өлөнҗи дэп өлөнҗинин җалбырагынан, чымалылар тобрактан эткэн бир кичинэк болчок таап алды. Шарль Бонне ол бочок нэмэни шинҗилэп көрзө, онын ичиндэ, бир кичинэк потологын тэгэрнктэп, туураларын клэйтэ шыбап-койгон кып эмтир. Ол кыпта, бир уйа җажыл конгыс бар болуптыр, олардын ортозында ары-бэри салып турган чымалылар жүрэт. Бу мундый нэмэни чымалылар бойларынын уйларына эткэни җарт көрүнэт; олар оо бойларынын уйазынан амтанду суузын ичэргэ өйлү-биндэ кэлип туратан эмтир. Андый болчок журтта җаткан конгыстар оларды җакшы көрөринэн башка, олар қандый-да бойларынын өштүүнэн корукпас, олардын журтына, олар-ло чымалылардан башка нэмэ кирип болбос. Чымалылар оларды җакшы көрүп турган учун, олар-до чымалыларга җакшызын җэтирэргэ албаданат дэп, чынын айдар кэрэк. Бистин уйларыбис ээзинэ қандый қару болуп җат; олар-до бои боинин чымалыларын танып, оларго эптү болот. Чымалы-ла җажыл конгыс ортозында нэ болуп турган, ол айтқан сөзимди чөрчөккө бодобозын деп, Дарвин дэп, җаан үүрэнгэн кижиге, чымалы-ла җажыл конгыстын ортозында нэ болгонин аҗыктап, шинҗилэп көргөнин айдаин. Онын айтқаны мундый: „Мэн чымалыларды, өлөнҗинин җалбырагында отурган җажыл конгыстардан айрып ийэ-лэ, бир қанча тоолу часка жууктабай тургам. Ол өй өдө бэрэрдэ, җажыл конгыстар, байагы ағызар нэмэзин, ағызарга туру дэп билип алдым. Мэн база бир қанча, нэмэ җанадар шил өткүрэ аҗықтадым, бирүүзи-дэ чыгарар чыган чыгарбады. Онын кийиндэ мэн, чымалы сагалы-ла кычыктаганчылап бир қыл-ла, чымалы қанаип кычыктайт мэн анаип-ок кычыктап кирэ-лэ бэр, бир нэмэ болбоды, бирүүзи-дэ чыгын чыгарбады. Онын кийиндэ мэн оларго бир чымалы ағыттым, онын оларды айландра җоргөлоп турғанынан көрөрдө, қандый мундый элбэк малга җединдим деп турғандый

бодоор кэрэк. Ол тургуза-ла сагалы-ла байагыларды кычыктап кирэ бэрди, озо бирүүди, онон ары экинчизин, олары чымалынын сагалы тийгэндэ-лэ ичин өрө көдүрүп ийэлэ, жалтыркай чыгын чыгырып ийгэндэ, чымалы оны ачыркап ажырып ийэт. Оок-та конгыстар, анаип-ок чыгарып турды“. Дарвиннын куучыны андый, туру, оо бүтпэскэ болбос.

Американын јэринде, чымалылардын аразында мундый укту чымалы бар: кижн туштайла көрөр болзо каткызы кэлэр. Ондый чымалылардын, јангыс јаан ичи көрүнэр, јааны мырчак кирэзи, болчок болор. Бажы-кокси, чымалынын бажы көксиндий; јэ, ичинэ көрө онызы кичинэк көрүнэр. Андый чымалыларды мед алып јүрэр чымалы дэп айдар. Јэ, олордын јүрүми уйа ичиндэ кандый болот оны айлдан. (9-чи јурукты көр. Сол јанында мед алып јүрэтэндэрдиг ачык уй-азы, дөрт мед алып јүрэтэн чымалы көрүнэт).

Бу булар база саадырар укту мал ошкош деп көрөр кэрэк. Мед алып јүрэр деп чымалы аш-курсак бэдрэп барала, ичинэ толтыра ааи-јок көп тату чык соорып алып јат. Ол тату чык-ла бойынын карындаштарын азрап јат. Кышкыда азык јэтпэй калганда чымалылар олордын чыгы-ла-да азранып јат.

Чымалынын үйазынан слэр јажыл конгыстан башка база-да конгыстар көрөрөөр. Андый конгыстан ат конгыс, оны-да чымалынын малы дэп, айдарга кэрэк.

Бу конгыстар ээлери-лэ кожо јуртап јат: чымалылар олорды эркэлэп, ару-чэк алып јүрүп, ажы-курсакын сагыжына јеткэнчэ тойо ашқарып, бойынын јүрүмин-де кысканбай, өштүлэринэн корып јүрэт. Нэнинг учун! Олордын анаип јүргэни туза јок-па? Јок, тузулу: чымалы айыл-јуртаа тударга, өскө-дэ нэмэ таскаган албаты, олол нэмэни тэгиннэн-тэгин азрабас-та, кичээбэс-тэ. Конгыс ологго тузалу учун-олол ааи-бажы јок кичээп јат. Онын тузазы нэдэ! Бу мунда болор.

Чымалаа азрадып, онын бэлэн аш курсагына ја-

ткан конгыстар, жажыл конгыс чылап-ок бойынаг жакшы амтанду суйук нэмэ чыгаргылап жат. Ол суйук нэмэниг жыды жараш, ичэр болзо тамзыкту, аракы, чай ошкош, чымалынын эт-каны изип чыгат. Ондый бир конгыс ичсэ, кижиги жүрэгин сүүндирэр нэмэ урган, түрү сабадый: онынг кэрэгиндэ чымалы оны чэбэрлэп, кичээп жат.

Кажы бир-де чымалы уйазына кэрэк жок конгыстар кожылат. Андый коныстардан бир кичинек конгыс бар; ол чымалаа жүзүндөш, онынг кэрэгиндэ, ол чымалы уйазына киргэндэ, оны ишмекчи чымалылар таныбас. Ол ондо танытпай, нэлэ кара сагыжынча жүрэт. Оны таныбас кэрэгиндэ, ол оок чымалыларды өлтүрүп, олардын нэ-лэ чыгын үзэ соорып жүрэт.

Кажы бир-дэ чымалы уйазынынг жанында кичинек, ару жолдор жатканы көрүнэт; ол жолды ишмекчи чымалы, уйазынаг айрылып, ары-бэри жорыктаарга жакшы болзын деп эткэн. Мунаип айдыжат: чымалы боина жол жазаар тушта, жол ичиндэги өлөнгди кыркып таштаардан болгой, жолына кумак төгүп жазап—койот, дэжэт. Ол нэниг учун андый дэп, слэр бойыгар билип жадыгар. Сүмэлү бүткэн чымалы жолды жазап, оны кумак-ла ол эмээ таш салып жазап алар туру дэп, сүмэлэнди. Бу мунаим-та иштэнгэни оо ас болуп, ол уйазынаг ары, кажы-ла жаны жаар жэр алды-ла жол жазады, кажы бир-де узакта жэргэ жазап жат. Көп-сабазы ондый жолдорды чымалылар, бойлорынынг уйлары жажыл конгыс турган өлөнг жаар болот. Жэр алды-ла барган жол, чымалаа эки башка тузулу: андый жолдор азык-түлүк бэдрэп барган чымалы-ла бойлорынынг уйларына жажыл—конгыстарга барган чымалыларга жүрэргэ эпту-дэ, жараш-та, бирүүзи ол. Жэр алдынынг жолы ары—бэри жүрэр тушта, өштүлэр кэм жэтирбэскэ—дэ жакшы, экинчизи ол.

Жэ, чымалы жаантаин-ла иштэнип, нэ нэмээ күжүрэнип, айл-журт, жол жазап, азык-түлүк бэдрээр эмэс. Жэ, ол кажы бир-дэ амрап жадар-ба? Кажы бир-дэ оодо ойноп, жырган, жүгүрүп аларга кэрэк эмэс-пэ? Жэ,

ол жаргыладала кату ишкэ турган эмэс, јаантаин-ла иштенип турар. Онызы андый эмэс, чымалы иштенип арып кэлэлэ тыштанар болзо, иштэнэр-де тушта, ол андый көркүлү жараш эмэс. Чымалынын бойынын нэ-лэ соодоор ойндары бар, кээрик улус чымалыларда, Кол-бутты, үйэ-сөөкти тыгыдар ойин бар дэп, айдыжат. Бир чымалылардын жүрүмин шннжилэп үүрэнгэн кижн, бойынын көргөнн мунаип куучындады: „чымалылар кийиндэги эки будуна туруп алала, бойбойлары сагалдарыла-да сыймажат, төгүнэ-лэ согужа-да бэрэт, жаныныжып-та ойной бэргилэйт, дэди. Чымалылардын кылыктарын база жагыс-ла кижн көргөн эмэс. Кээрик чымалылар бир кара сагыш жок, бойбойлары тудужуп тиштэжип, јэргэ ары-бэри тоолонжып, сүүрэтижип турганын көрөрдө, балдардын бой боина мүннжип ойнойтон ойины ошкош дэп, коргөдий. Јэ олордын анаип ойногонида бир-дэ кара сагыш жок, ончозы нак-најы, бир бирүүзинэ өинэнг өткүрэ-дэ ойинга кирэ-дэ бэрзэ чыгым жок. Олордын анаип тудужуп турганын, чынынча-ла ойин-јыргал-да, үйэ-сөөк-тэ тыгыдар ойин дэп, айдар кэрэк.

Кижн угы озогы чактарда канаип јаткан, слэр оны уккан болбозоор-ба? Кижн эн озо, ан андап курсагын азранган дэп, байа-ла билэрээр; онын кийиндэ кижн тындуларды боина үүрэдип, олорды мал эдип азрай бэргэн. Кижн ан-ла, мал-ла јадар тужунда, көчкин кижн болуп јаткан; бала—барказын, кату-кабыр нэмэзин, мал-ажын алганча, бир јэрдэн бир јэргэ көчип, андык јэринин аны үзүлгэнчэ, малдын одоры тэпсэлгэнчэ-лэ јуртап салып жүрди. Кижэ ак жарыктын үстүнэ, анаип жүрэр жүрүм күүнгэ тийэ бэрэрдэ кижн јэр иштээр болупјэ, рдэн тудунды: бойына байкан-ла јапаш ордына бэк туралар тудуп; јэр сүрүп, аш чачар болуп јуртай бэрди. Чымалынын жүрүми андый-ок дэп, слер алдындагы страницалардан кычырбадыгар-ба? Кээрик чымалы жагыс ан-ла јадыш јат, кээриги мал-ла, база бир кээриги јэр иштэйтэн дэп, кычырганыгар ундулгалак болбой.

VI.

Июль айдын, ол эмэээ август айдын бир-лэ изү күнүндэ, тижичымалылар, ол эмэээ оморды абакайлар дэп айдатан-уйазынанг учуп чыгат. Оморго эр чымалылар бойынынг уйазын таштап барарга, мендэй-сагдай кожулуп, тижичымалыны ээчип, кожо учкулай бэрэт. Омордынг бойынынг кэрэгин бүдүрэр өйи жэткэн: эрлэри жаан саадабай ончозы олгүлэп калат, тижилэрин ишмэкчи чымалылар кичээп, чэбэрлэп, ойто уйазынынг ичи жаар алып барглылайт. Ол тужунда тижичымалылардынг канаттары түжэ бэрэр нэмэ, түшпэгидий болзо, омор канаттарын бойлары үсклэп ийэт. Кажы бирде ишмекчи-чималылар эркэтэр-лэ тижичымалыларды уйаданг чыгарбай, иш жэнгил болзын дэп, озо ажындрал омордынг канаттарын кыркып-койот. Тижичымалыны уйазына ойто алып киргэн кийиндэ, жымыртка салып жат: Бир тижичымалы канча-канча мунг жымыртка салар. Тижичымалыны көрүп, оо иштэп турган чымалылар, салган жымырткаларын тургузалла тажып, өскө кыптарга эптэп, жазап, салып койот. Тижичымалы жымыртка салып божозо, эркэк чымалы чылап өлө-ок бэрэт. Ишмэкчи-чималыларга база-ок жаңы иш табылат: омор күннүнг жымырткаларды бир уйаданг, бир уйаа тажыгылайт, ол нэнинг учун андый дэээ; жымырткаданг бала чыгарына өйлү, жылу, өйлү чык кэрэк. База бир канча коноктынг бажында оо жымырткаларданг, жаан чымалаа жүзүндэш эмэс, оок курттар чыгат. Ол Ол курттарданг кииндэ жаан чымалылар болот (12-чи журукты көр). Ол курттардынг ачап, сыйабы коркушту, омордын кийнинэнг жүрүп, оморды жакшы көрөргө кэрэк; онынг кэрэгиндэ, курттар ак жарыкка чыккан кийинде, ишмэкчи-чималылардынг иштери там-ла көптөй бэрэт. Бу курттар энг озо ончозы бои-боина жүзүндэш болор; жэ, кийиндэ омор ончозы бир аай; жаңыс жүзүндэш чымалы болбос. Онынг бир канча толугу канату тижичымалы болор

бир јирмэ крэзи чымалы кзнатту эркэк чымалы болор, оноң өскөзи, ааи-јок көбизи ишмэкчи чымалы болор. Ол нэнинг учун андый болуп јат? Кэзик улус мунаип јат: матка (тижи чымалы) јымырткаларын јаныс аай эдип салбай јат дэп: эркэк-чымалы чыгар јымырткалар, тижичымалылар чыгар јымырткалардан башка јүзүндэш эмэс; ишмэкчи-чымалы чыгар јымыртка алдындагы эки јымыртканың кажызына-да јүзүндэш эмэс дэп, айдыжат. Кэзиктэри база башка санадылар, олардың сагыжы, эркэк-лэ тижичымалыларды ишмэкчилэр бойлоры, оларды курт тужунда, јакшы азраган, јакшы көргөн учун болуп јат дэжэт. Онызы чын, ишмэкчи-чымалылар, бойының күүнинчэ, кэрэк болзо, ишмэкчи-чымалы болор курты сагыжынча эркэк-пэ, ол эмэээ тижичымалы эдип алатан дэп, угуп јүргэнис.

Јымырткалар јарылып курттар чыккан тужунда, чымалы уйазында, кандый түймээн, кандый иш болуп турган, оны көрөргө јилбиркэгэдий нэмэ! Кичинээк, арга јок, өинэнг өткүрэ сыйап; балдарын көрүп, ишмэкчи-чымалының сүүнүжининг учы јок болот. Озо баштап аларды кичинэк бөлуктэргэ салар; күнүнг заин эртэн тура, јакшы јылту күн болгодый болзо, алдындагы кыптардан, үстүндэги кыптарга тажыгылайт. үстүндэги кыптарга күннинг чогы-да, јарыгы-да- артык өдөр: оның кийиндэ. күнүнг заин ингирдэ, оларды ойто алдындагы кыптарга тажыгылайт. Бу огожок нэмэлэрди азраар тужунда, канча шакпырт болот! Олоры азраады, оок балдарды азраган чылап, оноор-ок түнэй азрап јат. Бала алгыш-чымалы, оны мунайда аайлап јат: ол озо баштап ашты боиның оозына алар, ол аш анда јапшыныжар сүйук нэмэ боло бэрзэ, боиның бажын, курттың бажы-ла бириктирэлэ, байагы нэмэни оның оозы төмөн кузуп ийэт. Ол курттар, өдип отурган бала алгыш-чымалылар јаар бажын өргө өнгөйтип, мэн аштай бэрдим, мээ аш бэрэринг кандый-нэ дэп, көргүлөп тургандый болот. Оларды чэк-чэбэр ару тудары-да чы-

малаа бир канча иш: оморды бир күндэ канча катап, ооруй-јобой бэрбэзин, јүрүми јакшы болзын дэп, арулап, јалап солып турар кэрэк.

Бу курттар канаип чымалы болот? озо баштап өзөр, оның кийиндэ, өзөр өинэ јэдэ-лэ, оозынан јэлимдий суйук нэмэ чыгарар, ол нэмэ, кэйгэ чичкэ торко учук чылап барар. Ол учук-ла курт тышты јымырткадый бүдүштү туйук баштык болбогончо, бойын оронор; ол анда түрмээ отургандый отуруп калар. Ол баштыкты оромыш дэп айдар; торконың куртттары боина канайда оромыш эдип јат; оны качан бир көргөн болзоор, чымалы боиның оромыжын канайда јазап јат, оны билэргэ бэлэн-дэ, јэнгил-де Ичиндэ чымалылу ондый оромышты, чымалының јымыртказы дэжетэн, ол сөс тэгин сөс дэп, болор. Чымалының јымыртказы онон јүс катап кичинэк, кижини оны тэгин көс-лэ јакшы ајыктап болбос. Ондый јымыртка ошкош баштыктын чын ады-оромышту курт дэп болор.

Ишмэкчи-чымалылар ол оромышту курттарды-да сүрэкэй кичээп, көрүп, јат; омор, оморды чэбэрлэп, түштэ канча катап ары-бэри тажыйтан эди, омор тажыгылап. јат. Ол ок оромыштын ичиндэги курт, өйл јэтсэ, чымалы боло бэрэр. Ол курттын онон чымалы болуп чыгар өйи јэдип кэлзэ, онон чыгарына тура чымалылардын болужы јэтпэгэнчэ, онон чыгып болбос; бир канча чымалы ол оромыштын үстүнэ чыга-ла, бажы тужун, бойлорының тишпэри-лэ кэмип јат. Үйди, чымалы чыккадый болуп јаанай бэрзэ, ишмэкчилэр оны онон чыгара тартып алала, үйэ-сөөгин бүркэгэн жукачак нэмэзин сойо тартып ийэлэ, оны јазап арулай-ла, јаш чымалының колыбуды тыңыгалакта, онон айрылбай кичэйглэйт. Чымалылар үй улус бала табар тушта, тудуучы эмэгэндэр акушеркалар ошкош дэп, слэр оо јөптөнигэр. Онон ары ишмэкчи-чымалылардын кичээри мундый кэрэктэр: бойлоры нэни билэр, нэни иштэп јат, оок чымалыларды оо үүрэдэтэн. Јэ, бу кэрэк тутап кал-

бас! Олор бийт эмэс, ойинэнг откүрэ сүмэлү, сагышту чымалылар болгон учун, оок чымалылар оо-боо јәтпэй ишкэ уүрэнэ бэрэт.

VII.

Бир уяанын чымалылары, бои-боин көрүжүп, эптү-јөптү, нак амыр јадат; олордын андыйын көрөргөдө каткынчылу. Чымалы-чэк ару албаты, биркүндө бои-бойлорын канча катаптап арулайтан дөп, биләрис. Ол анаип турган тужунда, арулап-та турганы, үзәри бойлоры кандый нак болот, онызы кайкымчылу.

Бир чымалы, база бир нөкөр чымалызынын алдына кәләлә, јада түжәлә, буттарын чөйө тәбә-лә, нөкөри оны јунуп, бажын качан тараар, оны сакып јадар. Аккыр, бу нә кәрәк болотон дөп, нөкөри биллип алала, ижин иштәп кирә бэрәт. Озо баштап јазап, јүзүн, сагыттарын, јунар, онын кийиндә төжин, төштин кийиндә алды буттарын, онын кийиндә кийни буттарын, онон ары ичин јуна бэрәт, мунын ончозын мәнғдәбэй, кичәәп, нөкөри бир нәмә јок ару болбогончо, канча катаптап эдәт. Нөкөри јунар тушта сайрап јадат. Ол анаип јунар тужунда, арутап турган нөкөринә, канаип ол бир будун сунуп, тууразынан јадып, чалкайто түжүп, турганынан көрөрдө, чындапта оны арулаар тужунда ол сайрап јат дөп, айдар кәрәк.

Чымалы бои-боин кичәжәтән аайын айдаин дзәә, канча-да крәзи көп табылар; јә бир јанынан мундый-да нәмә болотон, чымалылар боинын ачу-коронго түшкән нөкөри јаар көрбөсто, киләбәстә дөп, јарт билдирәт. Өскө уяанын чымалылары-ла, башка укту чымалыларды антыкан өштүү дөп, көрбөй, оны катулап, истәжип, кажы бир-дә өлтүрүптә јат. Кажы бир шулмус өнөтийин, ол эмзәә болгобой өскө чымалынын уйазына кирәрдән болгой, олордын биллип турган јолына-да кирә бәрзә, оны тургузала чыгарала,

тиштэгийлэй-лэ, өлтүрэ-лэ, ол эмэээ јип-тэ салгылайт. Канаип -канаип омордын кажы бирүүзи, канча конокко јылыйып, азып јүрэлэ јанып кэлзэ, омор тургузала боиның нөкөрин танып, оның јанганына сүүнүжүп оны эркэ-лэ уткуглап, јалап арулап, азрап, јылыйган кижии јанып кэлдин дэп, сүүнүжүп турат. Мэн слэргэ чымалылар јангыс ујадаң барган көкөрин, өскө ујадаң кэлгэн туура чымалыны таныыры сүрэкэй дэп айдаин дэгэм. Бир чымалының ујазынаң үч крззии чымалы алып барала, канча конокко, неделээ олјолоп алала, нөкөрлөри, ол карындашгарын унудуп ийэр болор-бо дэп, санангам. Канча күнгэ түрмээ отурган чымалыларды, ойто-алып кэлэ-лэ, боиның ујазына божодып ийэрибистэ нэ болды? Оморды таний-ла, сүүнүш-лэ, эркэ-лэ уткуглап алып, уяаның ичиндэги јадууна алып кирэ бэргилэйт. Оо туура уяаның чымалызын божодып ийзэ-ол өлөрдөң-дө айабас; ол эмэээ јиткэлэди чыгар эди. База бир јозок мундый болгон: эки башка уяалардын чымалыларын алала, эки башка шилгэ сугала, оозын өткүрэ саыршайрак бөс-лө тартып эки башка уяаның чымалыларын көргидий болзын деп, бир кэээк чымалыны тууразынаң тургузуп-койгон. Байагы чымалылар, боиның ујазынаң келген чымалыларды көрөлө, оморды чыгарып-эштэп аларба дэп, бир-дэ сагыш сананбады; јэ өскө ујадаң кэлгэн чымалыларды көрөлө, та канаип баргылады, мэнгдэй-саңдай шил өрө чыгала, бөгүнэнг өткүрэ бажын сунуп алала, анда отурган чымалыларды үзэ кэмирип ийгэдий болуп турдылар. Бу калганчы нэмэдэн улам бодоор болзо, чымалының сүүминэнг, өштүүнэ каразыыры артык болуптыр деп айдар кэрэк. Омордын сүүми артык болзо, омор нөкөрлөрин божодып алар эбин бэдрээр эди, ол эмэээ. јүк оморды азрап саларына-ба, ачуланып отурган нэмэлэргэ соот эдэринэ кичээр эди, јэ ончозы јок болды, ол нэмээ бодолбос! Кажы бирдэ кижии чымалылардын кату јүрэгин кайкап көрөт. Бир катап, бир кэээк чымалы медтү бортоого киргилэди, кэзиги мөдткө түжүп өлүп-

тэ браатса, кэзиги оны кэрэkkэ-дэ албай мөдин jип тургулайт. Ол эмэээ, бу мундый нэмэ болгон. Бир үүрэнгэн кижиги, бир кээк тоолу чымалыны алала, jэргэ көмүп ийгэн. Jэ, слэр нэ дэп сананып тураар. Бош jүргэн чымалылардын бирүүзидэ, байагы олүп брааткан көөркийлэргэ килэп, оморды казып, чыгарып алар кэрэк дэп, санабады. Оны ол үүрэнгэн кижиги өлө бэргилэбэзин деп, ойто казып чыгарбаган болзо, омор jап-jаш бойлоры олгүлэп калар эди.

Бу айткан сөстин аайынча чымалыны кату jүрэктү дэп, айдарга болбос, бу куучын—кэрэктиг бир-лэ jаны дэп болор. Чымалы боинын нөкөрлөрин сүүп, омордын нэ-лэ ачууна килэп jат деп, бискэ бир jанынан оноип айдыжат. Чымалы бойлорынын оору-ла, шыр-калаткан нөкөрлөрин, уйазына алып барып, оморды сүрэкэй кичээп көрүп jат дэп, онызында бис билэри-бис. Оору карындажы шырказынан-ба ол эмэээ, кажы бир бэртингэннэн-бэ, оорууна-ба, коомойтып, өлө бэргэдийн көрзө, чымалы ондыйды, уйазынан чыгарып, бои билгэй база дэп, таштац ийэт.

Чымалы, нөкөри кандый бир түбэkkэ түшсэ, оо канаип бар jүрэгинэн каруузып, болужуп jат;—ондый jакшызын бир үүрэнгэн Бельт дэп кижинин куучынынан көрөр кэрэк. Бельт мунаип айдат: „Бир катап бир кээк чымалыларды аjыктап отурала, кичинэк ташты омордын бирүүзинин үстүнэ салып-койдым. Кийиндэги кэлгэн чымалы, көрөлө, тургузала ойто буруп, нөкөрлөринэ табыш jатирди. Оморы нөкөрин олjоодон айрып алар болуп, он-баш jок jэткилэди. Кэзиги ташты кыймыктадып ийэр болуп, кэмиргилэп турды, кэзиги нөкөрин будунан тудуп алып, бар-jок күчи-лэ тарткылады, jэ, бүүгүн мунын будын үзэ тарткылап алатан туру дэп, санандым. Jэ, омор оны, онон чыгара тартпаганча, т а р т к ы л а п турды. База бир катап, көрзөм, jол-ла бир канча чымалы браады, айдарда мэн балкаш алала бажы-ла көрүнгөдий эди, ол чымалыны көмүп ийэлэ, jолдон эбэш туура салып-койдым. Бир канча чымалы көрбөй өткү-

рэ јорголоп јүрэ бэрэт; оның кийиндэ бир чымалы көрөлө, айрып аларга санаган, јэ, болуп албай сала-ла, нөкөрин таштап барган туру аа дэп, санандым. Ол мундый нэмэ болды, болужаар дэп, өскө чымалылар айбылап јүргэн болуптыр. Јаан саадаган јок, онеки чымалы јэтти, озор не болгонын билип турган эмитир, оның учун кэлгэн-ле боинча байагы нөкөринэ барып, оны саат-маат эткэн јок божодып алглады. Мынанг көрө, бир кэзик чымалылар тон јакшы эмэс, кэзиги озордон јакшы дэп, санангадый эмитир.

Мэнинг алдында айтканым мундый, бир уяанынг чымалылары, бир уяадагы чымалылар-ла көрүшпэйтэн. Башка-башка уяанынг чымалылары үзэри бойлоры јуулажатан дэп айтсам, слэр оны кайкабас болбогойор дэп, турум. Озор үзэри бойлоры јуулашкылап, согужуп, олјооложып, шингжүүчилэр ийип-кижи чэрүү кандый айлу јуулажып јат; озордын јуу андый-ок. Кижн көрүксигэдий нэмэ, чымалылардын јуу-ла озордын согужы. Кижн нэнинг учун јуулажып, согужып јат; чымалылардын согужы андый-ок: озорго јурт чачар кэрэк, өштүүнинг нэ барын, нэ јөөжөзин блаап алар кэрэк, бойлорын олјоолоп алала, бойына алба күч-лэ, иш иштэдэр кэрэк.

Сары-чымалы, кара-чымалыны јуулаар дэп нэмэ тапты. Кара-чымалы ондый кэнэтийин јуу кэлэтэнин билбэй, айлы-јуртын јазап, бала-барказын азрап, аш курсак тажып, бойлорынын амыр ижин иштэнгилэп, нэмэ сэспэй јаткан. Иштэнип јүргэн бир кээк кара чымалылар, кэнэтэин көрүп ийзэ, озордын јолы-ла, та чокчом нэмэ, та саргара јолдонып калган нэмэ, кэлип јатканын көргүлэди. Кара ишмэкчилэр туймэжэ бэрди, мэндэй-шымдай уяазына јэдип, андагыларын туймэтти. Чэрү чымалылар туруп чыкты, ишмэки-чымалылар корко бэрди, јаан башту-сокорлор коногыбис јэтти дэн, санады. Јэ, каианп ийэр база, нэ болзо ол болзын, айлы јуртубисти, мал-ажыбисти, одыр-тэдир нэмэбисти корып, кара-каныбис тогулгэнчэ туружуп көргөибис база, дэшти. Ончозы уяанынг

тыштына чыккылады, эжиктэргэ шулмус-чакту каруул тургузала, өштүүн сакып турды. Коркушту чэрү табарга жууктап јатты. Јакшы јазап, ол кыймыктап јаткан сары јол јаар көрөөр; олордын кэлип јаткан кэлижинин сүрлүүн, јаражын! Алдынан бир эбэш јаан башту шинжүүчилэр-лэ, кайуучылар сыр-ман-ла салып јат, ортозы-ла, эки јанында јараштра јэргэлэй турган чэрү-чымалы, онын кийнинэн јүрүп јаткандары ишмэкчи-чымалы-булар боинын күүни-лэ кэлгэн, дружина-ла амыр јуртап јаткан улус аайлү ополчение болуп кэлип јат. Ол анаип кэлип јаткандардын эки јаны-ла база бир канча јаан баштар јүрүп јадат-булары офицерлэр, јууды баштап, бис билбэс, јэ боинын ааинча јүзүн-јүүр приказ бэрип турган чэрүдин бийлери дэп, болор. Чэрүлэр эм јэдэр јэринэ јеткилэди, он-баш јок согыш бүдэ-лэ бэрди. Сагыт-сугуды-ла иштэнэ бэрди; чокчоложып-та калган согушкалап јадат, јангыстан-да согуш бар. Эки күлүк сагытары-ла кэлип алышты-ла, олордын кажы бирүүзи, боинын ичи-лэ өштүүнин балууна согуп ийэргэ сананып турат. Оо нэ кэрэк, ол нэнин учун анаип эдип јат? Онын ичинэн ачу суйук нэмэ чыгар, ол корон дэп болор, ол канаип-канаип, өштүүнин балулу јэринэ тийзэ, ол чымалаа јакшы болбос, ол ошкош өлөр. Бу мунаар көрзөөр, каткынчылу, бир канча огожок сары чымалылар, бир јаан башту кара чэрүди аралап анаип-мунаип тиштэп, тартышкылап тургандарын көрөр; бир сары коркубас чымалы, нэмэнин эбин бэдрэп көрүп-лэ турала, кэнэтэйин, јаан баштын үстүнэ чыга бэрэлэ, јаан бажын үзэ кэмирип кирэ-лэ бэрди: јаан башту алгыр-мэргэн чэрүдин, өлгөни ол болды. Уйаа кирэр эжиктэрдин јанында ошкош андый-ок өлүш болуп турган эмтир сарылар уйа төмөн кирэргэ албадана бэриптир. Учунда эжик каруулдары јенгирди, олор боинын кэрэги учун туружуп, мактылу өлүм-лэ өлглэди. Сары чымалы он-баш јок уйаа кирип, олордын балдарын, курттарын, аш-тузын блаап алада, ойто јуртуна јангылап ийди. Уйанын тыш јанын-

да согушкылаганча турулар, јэ, ондый болзо, алдын-дагызындый эмэс, крэлэнэ бэргэн эмтир; нэнинг учун дэээ, сарылар алар нэмэзин алган. Сары чымалы артыктады, эм мэнгдэй-шымдай ойто јанар дэп, каралардын балдарын тиштэнгэнчэ, бойлорын айдаганча, ажы курсагын алганча, курт-коңызын сүүртэгэнчэ, өлгөндөрин-дэ муны јип көрзө кайдар дэп, кожо тартып алганча јанып јүрүп ийглэди. Ондый өлгөн-јиткэнди, үрэлгэн чачылганды көрөргөдө ачынчылу! Чачылып калган уйа. ташталып калган курттар, чачылып калган үрэн аш, согуш болгон јэрдэ, өлгөндөрдиг баш јок, буд-саңыт јок сөөктөри; анда бир канча кара чымалылар түймәшкилэп јүрэт. Олор шыркалатканын, балулатканын јууп, болорынын уйаларына алып барып, олорды эмдэп томдоп олорго күч-чагы јеткэнчэ болужарга јадат. Чымалынын јуузы айндый болор.

VIII.

Өштүлэри-кэ јуулажарга брааткан чымалылардын тоозы канча-канча мун, нэдэн-дэ јалтанбас чэру дэп тоолор кэрэк. Олор капшагай јуу алтамы-ла барар болзо, база капшай-ок баргылайт; бир минутта бүдүн јарым, ол эмэээ эки аршын барат. Јэ өштүлэринэн јуулап алган јөөжөзин тартып, боинынг уйазы јаар ойто јанганда, араай баргылайт; ол нэ андый дэээ, олор јууга барарда нэмэ јок куру барган учун капшагай барган, ойто нэмэ јуктэнгэн учун капшагай барып болбой јат. Кажы бир-дэ јуулажарга барган чэрү, јуулашпай-эштэбэй, күүн-күч јок ойто јангылайт. Андый нэмэ, јуулаарга барып јаткан уйа ойинэн өткрө раак бололо, јууга браткан чэрү чылап, чагы чыгып, мунаг ары барбазыбыс тэгэндэ, јолдон ойто јанатан.

Кажы бир-дэ мундый болотон: өштүдинг чэрүү турган јэргэ јэдэлэ, ајыктап көрзө, өштүдинг чэрүү коомой чэрү эмэс эмтир, солдатары онду, олор-ло јуулажарга күч болотон туру дийлэ, јуулаарга кэл-

гэн чэрү, ончозын эбрэ шүүп алала, жанарга эби јок-то болзо, ады магыбис чыгарганча, амыр јаналы дэ-жип ойто јүргүлөп ийэт. Чымалылардын јуу, кажы бир-дэ узакка тартыжа бэрэт; јуу канча күнгэ, ол эмээзэ канча неделээ јэдэт; кажы бир-дэ јуу капша-гай божойт, бир-эки тын согуш болгон кийиндэ, ка-жызы јэңип турган билдирэ бэрэт, јуу-да токтой бэ-рэт; ондый јуулар узак-ла турза бир канча часка ту-рар. Јэ, андый-да болзо, база катап айдып јадым, ка-жы бирдэ кэрэк оноип лтам божобойтон: бир үүрэн-гэн кижн чымалылардын јуун ајыктап көргөн, ол јуу дөртон алты күнгэ турган; Январьдын 18-тэн ала Марттын 4-кө јэтре.

(Чымалылардын ортозында канзак-чымалы дэп, укту чымалы бар). Ол чымалынын јуулашканын кө-рөргө ајыкту. Олор јууга барарда, башка-башка оок отрядтарга бөлүнүп алып барар. Ол отрядтардын ортозына јаантаин элчилэр, кайуулчылар јүрэт; олор башка-башка отрядтарга кайда баратан, нэни эдэгэн, кэмнин кийнинэн сүрүжэтэнин айдар элчилэр болор. Оштүдинг уйазына јэдэлэ, кичинэк отряд оо тийэргэ јалтанып, онын турган јэрин ајыктап көрүп алала, алдынан кайуулчылар ийэлэ, бойлоры болыш сакып турар. Јэ, болыш кэлди: канча оок отрядтар биригип алала, оштүдинг уйзын эптэп јуулаарга баштагылай бэрди. Оштүдинг уйазын айландро курчап алала кажы-ла јанынан табынча јууктап, оштүдинг јуртынын ки-рэр-чыгар эжиктэри јаар там-ла јууктажып кэлэт. Јэ, эжиктэргэ јууктап алглады. Јуулап кэлгэн отрядтар, эжик заин каруул болуп, айландро туруп алглады. Уйдаагы чымалылар бойынын балдарын алала, качар-га сананып ийэрдэ, јэ, эжиктэги түрган канзак-чэрү-лэр, олорды өткүрбэй, качып брааткандардын балда-рын блаап, ол эмээзэ, ойто уйазы јаар кийдирип ийип турат. Тыштына тудунчагы јок чымылы чыгып кэлзэ, ондыйларды өткүрүп турды. База бир канча болгон кийиндэ, чымалылар балдарын оштүлэрдин колуна јаштап, бойлоры јаңыстан чыккылай бэрэт. Јуулап

кэлгэндэргэ оног башка бир-дэ нэмэ кэрэк јок. Эм коркор нэмэ јок дийлэ, олор јангыс аай уйаа чук кирип, олордын балдарын алала, бойлорынын уйазына алып баргылап јат. Канзак-чымалы бойынын јаан кэрэгин бүдүрүп салганын, бойыгар көрүп турүгар. Эмди ондо, ааи-јок көп, туура чымалынын балдары бар.

Сары-чымалыларга, кара-чымылы нэ кэрэк? Кара-чымалынын бойлоры-ла балдарын, уйзына нэ алып барган? Олјоолоткон каралар, бойлорынын сары кайракандарына, кул болуп, олордын ижин эдэр; оок курттар јаанап, чымалы болзо, олорды база, олордын јаандарынын үүлэзи сакуп јат. Кулдардын јүрүми, олордын ижи. уйа заин башка-башка. Кажы бирдэ олор, алып барган уйдагагы чымалылар-ла тэнг иштэп јат. Олордын анда иштэйтэн ижи, бала алып азрайтаны бар, нэни-дэ эдэр-узанаачылар, анчылар, оногдо башка иштэр бар; кажы бир тужунда кайракандар, олорды бойынын уйазынан раатпай јат. Олор анда айл ижин иштеп, бойынын кайракандарынын кийнинэн јүрүп, олордын бала-барказын азрап јүргилэйт. Бир уйдагагы чымалылар ончозы өскө-јангы уйага көчкөндө, кайракандар, кулдарын бойлоры тажып јат. Ол нэ андый болды дэээ, олор көчүп шакпрай бэрзэ, эбин таап, байынын уйазы төмөн качып јүрэ бэрбэзин дэп, анаип кылынып јат. Бу айткан куучында кул-да чымалынын, онын кайракандарынын-да јүрүминдэ ылгал јок, кул чымалынын јурүми эбэш јакшы дэп, айдар кэрэк. Кажы бир чымалылардын уйазындагы кайракандар, ойинэн өткрө јалкурый-ла, бир-дэ нэмэ этпэй јадат; ондый уйдагагы кулдардын јүрүми алдындагы кулдардын јүрүминэ кэлишпэс. Үрэлэ-лэ јалкуурий бэргэн ишмэкчи-чымалыларды слэр таны-базыгар. Олор бис иштэгэдий иш јангыс-ла јуу дэп јадар. Јуу олорды, база бир канча јангы кулдар-ла байыдып јат. Оскө кандый кэрэккэ, олорды нэмэ чыдабас көбркийлэр дэп, айдар кэрэк. Ондыйлардын јүрүми кэрэгиндэ, јартап куучындаган куучындар бар.

Кэрэк мундый омор бойларына айл журт тудардан болгой, аш курсакка-да барбас, бала-барказын-да көрөрдөн болгой, бойлары аш жип билбэс; мунын ончозын иштээргэ, кайракандарды азрайтаны ончозы кулдын ижи. Слэр эм мунаг ары боигар көрөригэр, бир үүрэнгэн кижии омордын уйазындагы кулдардын ончозын уйадан радып ийэрдэ, кайракандарын анказы-азып отуруп калды. Омордын көбизи аштан-аштап, торолоп, өлгилэгэн; эбэш алмактуларынын этканы ага бэргэн; оморго бир канча кулдарды божодып ийэрдэ, омор сүүнүжэ бэрди; омор тургуза-ла оморын жалап, азрап, кирэ бэрди. Ол ойинэнг, өткүрэ жалкуурыган кэрэгиндэ, бойлары кыймыктап-та болбос, кажы бир кэрэк болгондо, кулдары оморды жүктэнип, алып жүргилэди, анчада-ла өштүлэр кэлип жуулап барган кийиндэ, ончозына өскө жэргэ, жагы уйаа көчөр тужунда ондый болот. Кул туткан чымалылардын сагыды-да башка бүдүп, омор кулдарынын болыжы жокко, курсак-та жип болбос. Суйманчичкэ сагыды-ла омор сок-жагыс өштүлэрининг бажын кэмирэр, чикир бэрчэжин, оны кэмирэргэ омор срангай чыдабас. Анайып чыдабай турарда, кул чымалы курсакты жазайла, бойынын бойынын оозына салып бэрэрде, онызы бэргэн курсагын ажыраала, оозын ачып, катап бэрэрин сакып отуруп. Кул чымалы бир эбэш-лэ удай бэрзэ, бий чымалы сыр-жорго-ла жэдип кэлип, будунаг тартып турар, анайдарда кул чымалы акту боинынг, ижин билэр учун, курсак жазап мэндэп турат.

Кажы-ла жэргэ жүрүп, нэлэ тындудын жүрүмин шинжилэп жүргэн, Одюбон дэп кижии Южный Америкада Бразилия дэп жэрдэ, мундый чымалаа учурашты ол чымалылар агаштынг клабын бойына кул эдип, алыптыр. Клаптар кош коштоор малга бодолду. Агаш жаар жалбырактап барза, байагы клаптарын чыгара-ла, ончозын, коштой экидэнг ээчидэ тургузып ийэлэ, агаш жаар айдаар, кажы бирүүзи жалкуурып өскөлөринэнг жада калып турганын, бажы-ла ийдэр,

ол-эмээ, тиштээр. Јэдэр јеринэ јэдэлэ, јалбырактарды јууп алала, байа кандый аайлу барган, јанарда анаип-ок чымалының уйазына ойто јанар. Ол клаптардын эки јаны-ла каруул болуп чымалылар јүрэр. Иш божогон кийиндэ' клаптарды ойто уяаның ичи јаар кийдирип јат; оморды анда азрап јат; јэ, азралы коомой болор.

Эм боо јэтрэ айтканыбиста кайкамчылу нэмэ ас болзо, чымалының шыранкайын кэрэлээр-чымалы јүрүминэнг, кижн сонырқап, уккадый нэмэ айдаин. Ады фогт дэп бир үүрэнгэн кижн муны куучындаган: „Мэнин најымнын тарымал агажында, вишни дэп, јийлэк бүдэр агаштын јийлэгин чымалылар јип турган. Оморды оноң раадар дэп, байагы агаштын төзин айландро, ьершок крэзи калын эдип, канзанын батказы-ла сүртүп-кийгон. Агашка чыгып турган чымалылар байагы јытту, јапшынчаак нэмээ јэдэ-лэ, ойто бурглады. Агашта јүргэндэри, төмөн түжүп ол баткалу јэрди ажра алтарынан јалтанып, агаш өрө ойто чыгала, јэр төмөн калып ийглэди. Јаан удабай чымалылар ол агаштан ончозы јүрэ бэрди. Јэ, база бир канча болгон кийниндэ, көрзо, чымалылар чогылып алган, агашты өрө чыккылап отуру. Омордын ончозы сагыдында бир болчок балкаштан алып барала, байагы батканын үстүнэ чэбэрлэп, јэргэлэй салып турган эмтир, эбэштэн салып кэлэрдэ, таш-ла јааанадып, тыгыдып алглады. Ол байагы батка сүрткэн јэрдэн јарым-ла вершок крэзи јэр артып каларда, чымалылар нэдэн-де јалтанбай, агаш өрө база катап чыгаачы болды, агаш бастро бойы чымалы болды, дэп айткан.

Чымалы ончозы бир түн кэрсү дэп санабас кэрэк. Омордын андыйин түнгэйлэгэнинэн көрөрдө, омор кажы бирдэ, бир-дэ эбэш нэмэ сагышка алынбайт. Јэ, мундый бир түнгэй куучын алалык. Англичаннын бир Джон Лебек дэп үүрэнгэн кижизи, чымалының уйазының үстүнэ, бийиги уядаң өрө, бир

жарым-ла дюйм крэзи эдип, медтү аяк илэлэ, чымалы медтко кирип жигэдий эдип, уядаг аякты айлан-дра акэлип, сыны он фут болор, чаазынан күр жазап-койды. 5-6 мунут өткөн кийиндэ көрзө, ол күр-лэ, бир канча чымалы аякка јэдэлэ, мед-лэ, сыйлажып турган эмтир. Айдарда Лебок аяк-ла уяанын ортозына, чымалаа мед алып јииргэ, јуук болзын дэп, тобрак чогул-койордо, чымалы-лар айлан-дра барган чаазын күрүн таштап ийэлэ, чикэ ол чоккон тобрак-ла аякка киргилэп турды. Айдарда Лебок, чоккон тобрактын үстүнэн, бир эбэш тобракты алып ийэрдэ, аяк-ла тобрактын ортозында кичинээк ачык боло бэрди. Чымалылар бу нэ болуп баады дэп кайкашты. Аякта тургандары ойто јанарда байагы чаазын күр-лэ јангылады; аяктан тобрактын үстүн јаар калып ийэр дэп, олордын бирүүзининдэ сагыжына кирбэди. Аяктын түбинэн тобракка јэтрэ, јаан-ла болзо, дюйманын үчүнчи үлүүчэ-лэ болор-бо јок-по? Јэрдэ јүргэн чымалылар аякка чыгарга, чогып-койгон тобрактын үстүнэ чыкса, аяк-ла тобрактын ортозы ачык болордо-ойто бурулала, байагы чаазын күр-лэ чыккылады. Аяк-ла тобрактын ортозына бир эбэш тобрак салып ийзэ, јал бүдэ бэрэр дэп, олордын бирүүзинин-дэ сагыжына кирбэди.

Чымалылар бойларынын өлө бэргэн нөкөрлөр-ин, ууазынан алып чыгала, раак јэргэ алпарып таштап ийэттэн дэп, слэр билэрээр. Өлгөн нөкөрлөр-инин сөөгин, сууга таштап, јэргэ көмүп турганын, слэр көп катап көрүп јүргэнигэр јэ, айдарда ол ан-дый-да куучынга бүдэр кэрэк. Бир катап чымалы у-азынын јанында, бир канча чэрү чымалылар өлтүрт-кэн. Јаан удаган јок, өлгөндөрднн јанына көп иш-мэкчи-чималы јуулды. Бой-бойлары өртөдө јөптөжө-лө, өлгөн нөкөрлөр-инин сөөгин јууглады: эки чыма-лы бир сөөктөн алглады, онын кийиндэ јараштра јэргэлэй туруп ийэлэ, ончозы јүрүп ийглэди. Олор-дын кийинэн чачылып калган эки јус крэзи чыма-лы баады. Бу өлгөндөрднн сөөгин саларга, кумак-

јарат јаар барглады. Јэдэр јэргэ јэткэн кийиндэ, ончозы токтой турды. Сөөк акэлгэндэри, сөөктөрди јэргэ түжүрглэп ийди, өскө чымалылар бойлорынын сагыды-ла огожок ойдук касты. Ойдук бүрткэн кийиндэ, сөөк акэлгэндэри, сөөктөрди алала, байагы ойдуктарга салала, кумак-ла көмүп салды. Онын кийиндэ бойлоры, амырын ойто уйазынв јанып кэлгиледи.

Бу мундый кичинээк когысты көрөрдө, олардын јүрүминдэ, кижии аайлап бэлбос нэмэ көп болуптыр дэп, кижии бүгпэс. Јэ, андый-да бэлзо. мэн слергэ айдып јадым, бу мәнинг айгканымды, кижии боитаап айткан эмэс, ол чөрчөк эмэс, канча јыл улай, чымалынын јүрүминэ кичээп үүрэнгэн, јаан үүрэдүгэ турган улустыг куучыны чын дэп, болор. Олор чымалынын јүрүмин билэргэ, нэ-лэ кылынган кылыктарын, олардын чымалы јүрүмнэн үүрэнгенин, билгенин, ончозын бичииргэ, јагы-ла слердинг кычыргандый, он книга бичиир кэрэк.

№ 1000

